

G. MICHELINI

TARIAMOSIOS NUOSAKOS VARTOJIMAS LATVIŲ KALBOJE

Šiame straipsnyje laikomasi subjektyvumo skalės, kurią išdėščiau savo knygos „Prolegomeni teorici ad un' analisi del tempo-aspetto e della modalit  nelle lingue naturali“ (Parma 1984) trečiajame skyriuje. Tą skalę galima šitaip reprezentuoti:

mažiausias subjektyvumas

ŽINOTI

MANYTI

SVAJOTI

TIKĖTIS

KETINTI

PAGEIDAUTI

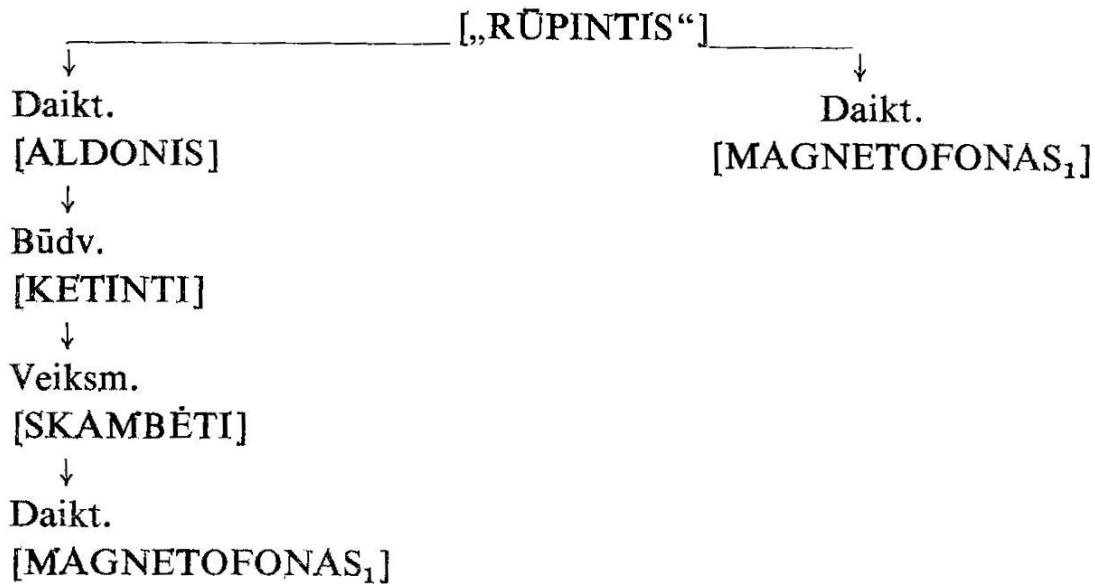
didžiausias subjektyvumas

Tariamoji nuosaka (kartais ji kaitaliojama su tiesiogine arba vadinamąja netiesiogine) vartojama tik sakiniuose, kuriuos valdo veiksmazodis KETINTI arba PAGEIDAUTI – latvių kalbos paviršiaus lygmenyje abu šie veiksmazodžiai morfologizuojami leksema *gribēt* (antrasis – ir *vēlēties*), pvz.: *mēs tikai gribam, lai tu dzīvotu savo dzīvi; es labāk gribētu, lai viņš ten nerādītos; vēlējās, lai šajā vakarā viss būtu tautisks.*

Tokiais atvejais, kai PAGEIDAUTI neišreikštas paviršiaus lygmenyje, su jo valdomu veiksmazodžiu jungiasi *kaut* (*kad*), *lai* tipo monemos, ir vartojama tariamoji nuosaka, pvz.: *kaut jel viss norītētu pa godam! lai nu tik tev ar viņu laba dzīve būtu!*

Reikia pažymėti, kad tariamoji nuosaka vartojama ir sakiniuose, kuriuos valdo neišreikštas būdvardis KETINTI, t. y. paviršiaus šalutiniuose sakiniuose su prijungiamuoju jungtuku *lai* (modalumo atžvilgiu reikia skirti šiuos šalutinius sakinius nuo kitų, kuriuose valdantis KETINTI išreikštas paviršiaus lygmenyje), plg. *tagad m te str d  div s viet s, lai viņi varētu iztikt ir man gribētos tavo nok rto galvu pacelt uz augšu, lai tu neskatītos tik sevī.*

Čia priklauso ir tokie teksto fragmentai, kaip *Aldonis par pēj s, lai skanētu magnetofons.* Šiam sakiniui galima suponuoti tokią sintaksės lygmens schemą:

Pagal minētosios monografijos 1-ame ir 3-iame skyriuose išdēstytus principus tariamosios nuosakos vartojimas sakiniuose, kuriuos valdo paviršiaus lygmenyje išreikšti veiksmažodžiai KETINTI arba PAGEIDAUTI, pateisina atsitiktinį (latvių kalboje vyraujanti yra tiesioginė nuosaka) tariamosios nuosakos vartojimą sakiniuose, valdomuose paviršiaus lygmenyje išreikšto veiksmažodžio [PAREIGOTI, pvz., *nevar prasīt, lai visi opusi būtu vienādā līmenī.*

Tai galioja ir tokiais atvejais, kai valdantysis veiksmažodis yra BIJOTI: *un baidos, lai tik nepieietu par tuvū.*

Su pasiūlytomis schemomis derinasi tariamosios nuosakos vartojimas sąlygos sakiniuose, kurių šalutiniame figūruoja prieveiksmiai NEREALU, NEGALIMA arba NEĪTIKIMA, paprastai neišreikšti paviršiaus lygmenyje, bet atstatomi pagal kontekstą arba kontekstą. Tokio tipo sąlygos sakinių, kuriuose tariamoji nuosaka iš principo nesikaitalioja su tiesiogine, pavyzdžiai: *ja nebūtu pārverties, tad tik ilgi nerunātu; ja tevis nebūtu, es laikam pat nemanītu; ja es tevi vestu iekšā, būtu jādedz gaisma.*

Šioje perspektyvoje – kaip „išplētims“ – yra pateisinamas tariamosios nuosakos vartojimas sąlygos sakiniuose (paprastai liečiančiuose ypatingus įvykius), kurių šalutiniame figūruoja prieveiksmis GALIMA, dažnai neišreikštas paviršiaus lygmenyje, pvz.: *ja mēs satiktu viņu pastaigas brīdī, nūdien pāietu viņam garām; ja māte kaut ko tādu pamanītu, viņa noģībtu.*

Panašiai kaip sintaksės lygmens įvykio sakiniuose, kurių šalutiniame figūruoja prieveiksmiai NEREALU, NEGALIMA, NEĪTIKIMA, GALIMA, galima paaiškinti tariamosios nuosakos vartojimą tokio tipo teksto fragmentuose, kuriuose šalutinis sakiny (ar bent pagrindinė jo dalis) neišreikštas paviršiaus lygmenyje:

mēs visi gribētu izgaist tādos momentos; gadu agrāk viņš būtu atzinis šos argumentus par neapstrīdami neapgāžamiem.

Tie patys principai galioja ir sintaksēs lygmens struktūroms, kuriose implikācijas antecedentā neigianti (arba liečianti jo negalimybē, neītinamybē, galimybē) gīliosios struktūros formulē yra pertvarkyta ir kaip šalutinio sąlygos sakinio veiksmāžodžio prieveiksmis, ir kaip teigiamas sakinys, kurį jungtukas \wedge sujungia su sąlygos sakiniu. Tokiais atvejais sintaksēs lygmens šalutinis sąlygos sakinys paprastai neišreiškiamas paviršāius lygmenyje kaip nereikalingas komunikācijai, pvz.: *būtu tevi skūpstījis, bet arsts bija pie tevis; es labprāt būtu raudzījusies šinīs zvaigznēs mūžīgi, bet Spodris celās un teica.*

Neretai, ypač pagrīndiniuose paviršāius lygmens sakiniuose, kuriuose pasitaiķo *gribētu, varētu*, negalima suponuoti tokio tipo schemas – su paviršāius lygmenyje neišreikštu sąlygos šalutiniu sakiniu, – bet reikia manyti, kad tariamoji nuosaka motyvuojama vien pragmatiškai. Tokiais atvejais kalba paprastai eina apie sintaksēs lygmens sakinius, kurių semantika implikuojama gīliosios struktūros formulių, susijusių su įpareigojimais. Kadangi tiesioginiai sintaksiniai šių formulių atitikmenys neišreiškiami paviršāius lygmenyje, įpareigojimas reiškiamas vien minėtais sakiniiais su implikuojama semantika, kuriuose tada gali pasitaikyti ir būdingų įpareigojimams modalinių ženklų vien su pragmatine prasme, pvz.: *es tikai gribētu, lai tu mani saprastu; tu varētu mūs kādu gabaliņu pavadīt.*

Tas pats pasakytina ir dėl tariamosios nuosakos vartojimo sakiniuose (įvedančiuose įpareigojimą), kuriuose leksema *vajadzē-* išverčia sintaksēs lygmens veiksmāžodį REIKALINGA, pvz.: *tev vajadzētu atcerēties; mums vajadzētu noskaidrot vienu jautājumu.*

Dėl *vajadzētu* kituose sakiniuose (pvz., *nē pāršūt vajadzētu; vajadzētu uzmodināt vecu*) dar būtų galima suponuoti tokia sintaksēs lygmens reprezentācijā:

Veiksm.

GALIMA

↓

Veiksm.

REIKALINGA

Veiksmāžodis GALIMA neišreiškiamas paviršāius lygmenyje, bet kaip kriptokategorija paaiškina tariamosios nuosakos vartojimą; taigi čia tariamajai nuosakai būdinga semantinė galimybės (ϕ) funkcija (ϕ atspindi paviršāius lygmenyje neišreikštą veiksmāžodį GALIMA).

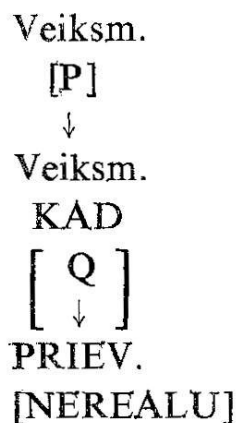
Kaip buvo išdėstyta minėtoje monografijoje, remiantis gīliosios struktūros reprezentacijomis, susidedančiomis iš vienos implikācijas ir dviejų jungtuku \wedge sujungtų propozicijų, viena kurių neigia antecedentā, o kita teigia konsekventā, ga-

lima sudaryti sintaksės lygmens reprezentaciją, kurioje sakinys, susijęs su teigimu, valdo jungtuku KAIP prijungtą sąlygos sakinį; pastarajame šalutinio sakinio veiksmoždis valdo paviršiaus lygmenyje neišreikštąrieveiksmį NEREALU. Šioje perspektyvoje suprantama, kodėl to šalutinio sakinio (latvių kalba jį prijungia jungtukais *it kā*) paviršiaus lygmens morfologizacijoje vartojama ta pati nerealių sąlygos sakinių nuosaka, t. y. tariamoji nuosaka, pvz.: *to viņa teica tā, it kā teiktu pati sev; nerunāja ar Oskaru neviena vārda, it kā tas būtu vainīgs.*

Tariamajos nuosakos pasirinkimas, kai vietojrieveiksmio NEREALU pasitaikorieveiksmis GALIMA, paaiškinamas giliaja struktūra, kurioje implikacijos antecedentas teigiamas kaip galimas (o ne neigiamas), pvz., *un tomēr šķita, it kā viņš slepeni smīknātu.*

Giliosios struktūros reprezentacijas, susidedančias iš implikacijos ir dviejų jungtuku \wedge sujungtų propozicijų, viena kurių neigia (kad ir iš dalies) antecedentą, o kita neigia konsekventą, reikia suponuoti tokio tipo paviršiaus sakiniams: *tēvs vēl ir par jaunu, lai pilnīgi atkaptos sāņus; neturēju to par tik svarīgu, lai liktu mātei teikto atkārtot.*

Tokio tipo sakiniams galima suponuoti šią giliosios struktūros reprezentacijai atitinkančią sintaksės lygmens schemą:

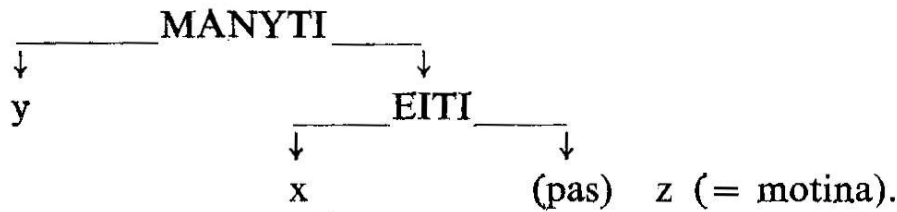

Šioje perspektyvoje tariamosios nuosakos vartojimas visiškai pateisinamas.

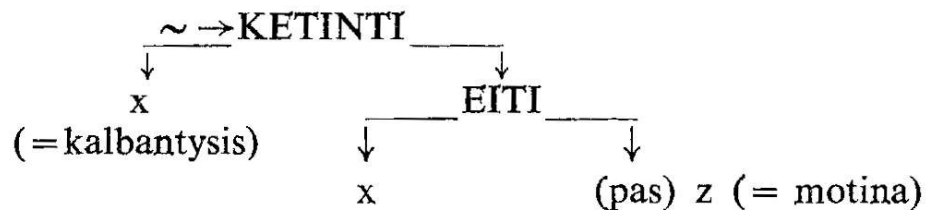
Tokio tipo sakiniai, kaip *Aina ir gana vērīga, lai to pamanītu* paaiškinami panašiomis sintaksės schemomis: skiriasi tik tuo, kad giliosios struktūros reprezentacijoje antecedentas teigiamas, o konsekventas teigiamas kaip galimas; dėl to sintaksės lygmenyje vietojrieveiksmio NEREALU pasitaikysrieveiksmis GALIMA, kuris irgi pateisina tariamosios nuosakos vartojimą. Tai neprieštarauja anksčiau išdėstytoms schemoms dėl sąlygos sakinių. Nerealių sąlygos sakinių giliosios struktūros reprezentaciją reikia suponuoti tokiems paviršiaus sakiniams: *kāpēc lai es smietos? kāpēc lai es jums melotu?*

Šiuo atveju tariamosios nuosakos vartojimas irgi visiškai sutinka su išdėstytomis schemomis. Iš čia tariamosios nuosakos vartojimas gali būti analogiškai išplėstas tokio tipo sakiniams, kaip *un lai ietu pie tavas mamas*, kurių giliojoje reprezentaci-

joje atsiribojama nuo implikacijų, būdingų sintaksės lygmens sąlygos sakiniams. Tokiais atvejais [kuriais suponuojama struktūra $FALSIFIKUOTI \rightarrow ((\check{Z}INOTI \rightarrow p) \leftarrow \wedge \rightarrow (\check{Z}INOTI \rightarrow (\sim \rightarrow p)))$] kaip vieno predikato $\check{Z}INOTI$ argumentą reikia suponuoti formulę

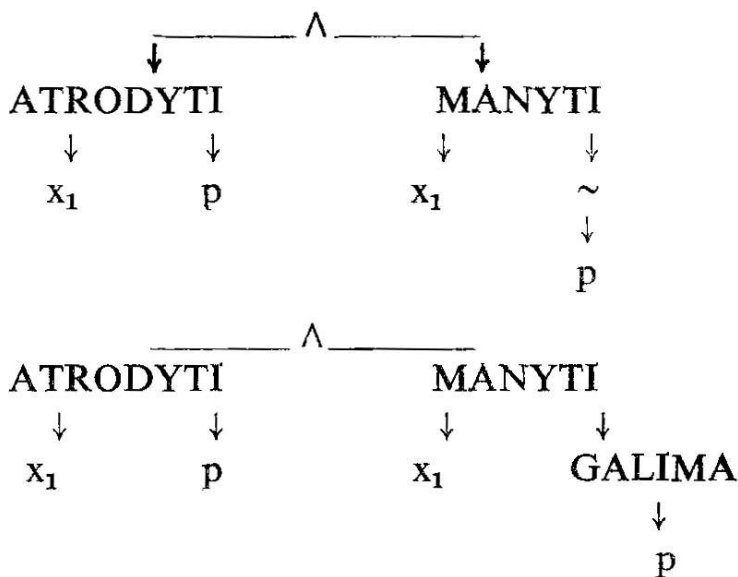

Antrojo predikato $\check{Z}INOTI$ formulė nuo pirmosios skiriasi tuo, kad vietoj MANYTI figūruoja $\sim \rightarrow \text{MANYTI}$. Be to, kartu su falsifikavimo prašymu kalbantysis praneša, kad

Šią formulę atitinka sintaksės lygmens savarankiška formulė, sujungta jungtuku \wedge su struktūra, liečiančia įpareigojimą. Tokia paviršiaus lygmenyje neišreikšta formulė motyvuoja veiksmožodžio EITI tariamąją nuosaką, kalbančiojo suvokiamą kaip neįtikimo įgyvendinimą. Tariamosios nuosakos išplėtimą pagal sąlygos sakinius reikia dar suponuoti tokio tipo paviršiaus sakiniams: *viņam likās, ka ramo ūdeni šķeltu airu gali; vismaz izskatās, ka viņa domātu.*

Šiems dviem sakiniams atitinkamai siūlomos tokios giliosios struktūros schemas:

Abiem atvejais formulę, kurios viršūnėje yra MANYTI , atitinka pagrindinė sintaksės lygmens formulė, sujungta jungtuku \wedge su ta, kurios viršūnėje yra veiksmožodis ATRODYTI . Paviršiaus lygmenyje neišreikšta formulė su veiksmožodžiu MA

NYTI motyvuoja tariamosios nuosakos pasirinkimą veiksmažodžio ATRODYTI valdomo sakinio veiksmažodžiui. Toks pasirinkimas paaiškinamas analogija su sąlygos sakiniais, kuriuose figūruojarieveiksmiai NEREALU ir GALIMA.

Panašaus tipo schema paaiškina tariamosios nuosakos vartojimą tokiais atvejais, kaip *kur gan dzirdēt, ka cilvēki no mīlestības būtu bēgusi?*

Tuo pačiu būdu paaiškinamas tariamosios nuosakos vartojimas tokiuose sakinuose, kaip: *tas, protams, nenozīmēja, ka pašlaik viņi izdotu mazāk; daudz netrūka, ka viņam būtu sastādījuši protokolu.*

Nerealią situaciją taip pat nurodo santykiniai sakiniai su tariamąja nuosaka tokiuose teksto fragmentuose, kaip: *nebija neviena, kas man to pastāstītu; zvīnu ciemā nebija tāda vīrieša, kurs nedzertu.*

Santykiniai sakiniai tariamąją nuosaką dar gali turėti ir tokiais atvejais, kai nurodoma galima situacija: *viņš meklēja meistarū, kas būtu ar mieru kloķvarpstū ielikt.*

Šiais atvejais tariamosios nuosakos vartojimas irgi paaiškinamas remiantis sąlygos sakiniais surieveiksniu GALIMA. Taip pat paaiškinamas tariamosios nuosakos vartojimas netiesioginiuose klausiamuosiuose sakinuose (*apskatījās, kura pārdavēja būtu simpātiskāka* ir t. t.), kur paviršiaus lygmenyje neišreikštas būdvardis IEŠKOTI.

Taigi tariamosios nuosakos semantika čia suvokiama kitaip, negu, pavyzdžiui, Endzelyno-Miūlenbacho latvių kalbos gramatikoje (Latviešu gramatika, Rīgā, 1928, 168–170) ir akademinėje latvių kalbos gramatikoje. Remiantis šiame straipsnyje siūloma interpretacija, įmanoma suformuluoti darnią tariamosios nuosakos poliseimijos sistemą ir nusakyti jos specifiką. Galima, pavyzdžiui, nustatyti, kad tariamajai nuosakai būdingi:

1) veiksmažodžiai (arba būdvardžiai) KETINTI, PAGEIDAUTI arba semantiškai juos implikuojantys veiksmažodžiai;

2) sąlygos sakiniai su nebūtinai išreikšturieveiksniu NEREALU, NEĖTIKIMA, NEGALIMA, GALIMA ir sakiniai su to paties tipo gilosios struktūros reprezentacija arba su tam tikrais semantiniiais panašumais;

3) sakiniai su tam tikra pragmatine reikšme.

Pirmą ir antrą punktus galima lengvai suderinti, bet negalima sutapatinti. Paskutinis punktas lieka izoliuotas, nors iš dalies galėtų būti paaiškinamas pagal antrąjį.

Tolesnis žingsnis būtų tariamosios nuosakos apibūdinimas latvių kalbos nuosakų sistemoje. Nuo to šiame straipsnyje atsiribojama, nes reikėtų tyrinėti ir kitų nuosakų semantiką*.

* Straipsnio pagrindu 1984 m. gegužės 7 d. Vilniaus universitete buvo skaityta paskaita respublikinio jaunųjų kalbininkų seminaro dalyviams. Autorius dėkingas B. Žindžiūtei ir filol. m. kand. B. Stundžiai, padėjusiems parengti šį straipsnį.